https://doi.org/10.52837/18291422-2019.32a-225

ԲԱՅԲՈՒՐԴՅԱՆ ՎԱՀԱՆ

ՔԵՄԱԼԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԵՎ ՔՐԴԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ (1919-1922 ԹԹ.)

Բանալի բառեր՝ Մուստաֆա Քեմալ, քեմալականություն, Անտանտ, Թուրքիա, քուրդ, Քրդստան, Արևմտյան Հայաստան, Էրզրում, Անկարա:

1919 թ. իրադարձությունները Օսմանյան կայսրությունում և նրա շուրջը զարգանում էին սրընթաց արագությամբ: 1919 թ. մարտի 16-ին Անտանտի երկրները ռազմակալեցին Ստամբուլը, մարտի 28-ին իտալացիները դեսանտ իջեցրին Անթալիայում, իսկ մայիսի 19-ին հույները ռազմական գործողություններ սկսեցին Թուրքիայի դեմ: Սկսվեց հույն-թուրքական պատերազմ (1919-1922 թթ.):

Անմիջապես թուրք միլլի-ազգայնականների ապագա պարագլուխ գեներալ Մուստաֆա Քեմալը իր համախոհների հետ որոշում է մեկնել արևելյան նահանգներ, որտեղ գոյություն ունեին առավել բարենպաստ ռազմաստրատեգիական և քաղաքական պայմաններ՝ կազմակերպելու դիմադրության շարժում Թուրքիայի անդամահատման ծրագրերի դեմ: Օգտվելով նրանից, որ Մուդրոսի զինադադարի պայմանները չէին նախատեսում համապատասխան մեխանիզմներ երկրի արևելյան շրջաններում գտնվող օսմանյան զորքերի զորացրման ու զինաթափման վերաբերյալ, և բացի այդ, նշված շրջաններում առկա էին զենքի ու զինամթերքի մեծ պաշարներ, Մուստաֆա Քեմալը արագորեն արևելյան վիլայեթներում (Արևմտյան Հայաստանում) կազմակերպեց իշխանության այլընտրանքային կենտրոն: Սուլթանական բանակի մնացուկներից, աշխարհազորային ջոկատներից և գյուղացիական զանգվածներից և այլն նա

ստեղծեց նոր բանակի կորիզ, որի մեջ մեծ թիվ էին կազմում նաև հետապնդումներից ազատ մնացած երիտթուրքական սպաները և շարքայինները: Մուստաֆա Քեմալը նաև կյանքի կոչեց «Արևելյան նահանգների իրավունքների պաշտպանություն» անունով մի կազմակերպություն, որի շուրջը սկսեց համախմբել համակիրների՝ «Հայրենիքը վտանգի մեջ է» կարգախոսի ներքո: Ազգայնական քեմալականների նախապես փոքրիկ խմբակը, հետզհետե ուժ հավաքելով, դառնում էր հզոր շարժում[1]:

Քեմալական շարժման հենց առաջին օրերից Մուստաֆա Քեմալը և նրա համախոհները հատուկ ուշադրություն էին դարձնում քրդական խնդրին նպատակ ունենալով քրդերի ռազմական ուժն օգտագործել իրենց մղած «անկախության պայքարում»: Բացի այդ, քրդերը հետաքրքրում էին քեմալականներին նաև այլ տեսանկյուններից: Այսպես, օրինակ, անգլիացի Առնոլդ Թոյնբին նշում էր, որ քեմալականները երազում էին ողջ Քրդստանը միավորել թուրքական իշխանության ներքո, քանի որ նրա տարաբաժանվածության մեջ նրանք Թուրքիայի համար տեսնում էին մշտական սպառնալիքի աղբյուր[2]:

Քեմալականները քաջ գիտակցում էին, որ վերջին հաշվով արևելյան վիլայեթներում մեծ զանգված կազմող քրդերից էր նշանակալից չափով կախված այն հարցը, թե արդյոք իրենց հաջողվելո՞ւ է այդ երկրամասը պահել Թուրքիայի կազմում, թե՞ ոչ: Ուստի նրանք հետևողականորեն ներշնչում էին քրդերին, որ որպես «նույն հողի ու ջրի» և «կրոնի եղբայրներ» միանան քեմալական շարժմանը և զենք

---

[1] Տե՛ս **Armstrong H.C.**, Grey Wolf. Mustafa Kemal: An intimate Study of a dictator, London, 1938.

[2] **Toynbee Arnold J.**, Angora and the British Empire in the East. The Contemporary Review, 1923, № 690, June, p. 686.

վերցնեն՝ թույլ չտալու երկրի մասնատումը Եռյակ համաձայնության պետությունների կողմից և արևելյան վիլայեթներում (Արևմտյան Հայաստանում) հայկական պետության ստեղծումը: Անձամբ Մուստաֆա Քեմալը կոչ էր անում քրդերին անձնվեր ու եռանդուն մասնակցություն բերել «օսմանյան հայրենիքի պաշտպանության սուրբ գործին»: Քեմալականների քարոզչությունը քրդերի շրջանում պանիսլամիզմի գաղափարների տարածման, հակաքրիստոնեական կրքերի ու կրոնական մոլեռանդության բորբոքման հետ միաժամանակ առիթը բաց չէր թողնում հիշեցնելու քրդերին, որ նրանք մասնակից են եղել հայկական ջարդերին և երկրի արևելքում մեծ պետությունների հովանու ներքո հայկական անկախ պետություն ստեղծվելու դեպքում պետք է լավ մտածեն, թե ինչ է սպասում իրենց: Դրա հետ միաժամանակ Էրզրումում քեմալականները տարածեցին թռուցիկներ, որտեղ ասվում էր. «Այս վիլայեթները (խոսքը հայկական վեց վիլայեթների մասին էր - Վ. Բ.) պատկանում են քրդերին և թուրքերին, որոնք «կրոնի և պատմական արմատներով եղբայրներ» են[3]: Պատահական չէ, որ քեմալական շարժման կարկառուն դեմքերից մեկը, հետագայում «Թուրքիայի երկրորդ մարդ» հորջորջված Իսմեթ Ինոնյուն քեմալականների ստեղծած Թուրքիայի Հանրապետությունը համարում էր «Հայրենիք քրդերի ու թուրքերի համար»[4]:

Պատահական չէ նաև, որ քեմալական շարժման առաջին օրերից սկսած՝ Մուստաֆա Քեմալը երբեմն ակնարկներով, իսկ հաճախ նաև ուղղակի ու անթաքույց քրդերին խոստանում էր ինքնավարություն «նոր պետության կազ-

---

[3] **Мгои Ш.Х.** Курдский альманах. Москва, 2009, стр. 19.

[4] **Ismet Cherif Vanly**, Le Kurdistan Irakien: entité nationale Étude de la Revolution de 1961, Neuchatel, 1970, p. 54.

մում»[5]: Այդ խոստումները և առհասարակ քեմալական քարոզչությունը պարարտ հող էին գտնում քրդերի շրջանում:

Քեմալական շարժման նկատմամբ իրենց դիրքորոշումը հստակեցնելու նպատակով քուրդ ազգայնական գործիչները, ազդեցիկ ցեղապետերը և առհասարակ քրդական քաղաքական կյանքին տոն տվող անձինք 1919 թ. հունիսին Էրզրումում գումարեցին ժողով, կամ ինչպես իրենք էին անվանում՝ համագումար, որի եզրափակիչ նիստում ընդունված բանաձևում անթաքույց համակրանք էր դրսևորվում Թուրքիայի «ազգային-ազատագրական շարժման» նկատմամբ: Բանաձևում հայտարարվում էր, որ քրդական ազգային շարժումն անվերապահորեն պաշտպանում է քեմալականներին, պայմանով, որ նրանք Քրդստանին տրամադրեն ինքնավարություն «նոր Թուրքիայի կազմում»[6]: Ի նշան քեմալականների հետ կատարյալ համերաշխության՝ ժողովի մասնակիցները միահամուռ որոշեցին իրենց եռանդուն մասնակցությունը բերել առաջիկայում Էրզրումում գումարվելիք «Արևելյան վիլայեթների իրավունքների պաշտպանության ընկերության» համաժողովի աշխատանքներին: Սակայն Ստամբուլում գործող քուրդ ազգայնականների փոքրաթիվ, սակայն ազդեցիկ խմբավորումը, որը քրդերի անկախության հույսերը կապում էր Մեծ Բրիտանիայի հետ, մերժեց քեմալականների կողմից քրդերին առաջարկվող պայմանները, հետևաբար՝ նաև համագործակցության հրավերը:

---

[5] **Olson R.**, Kurds and Turks: Two Documents Concerning Kurdish Autonomy in 1922 and 1923, Journal of South Asian and Middle Eastern Studies, № 15 (Winter, 1991), pp. 20-31.

[6] Memorandum sur le situation des kurdes et leurs revendications, presenté à: Mr. Trygve Lee at aux etuts members de Lo. N. U. In.: Bulletin du Centre d'etutdes Kurdes, Paris, 1948, p. 2.

Ինչ վերաբերում է քրդական զանգվածներին, ապա նրանք անհաղորդ էին այդ բոլորին: Ներկայացնելով Թուրքիայի քրդաբնակ շրջանների բնակչության և ցեղերի տրամադրությունները՝ անգլիացի զինվորական Վ. Էլֆինստոնը գրում էր, որ նրանց հասարակական կարծիքը «անտարբերություն է դրսևորում քրդական անկախության կամ ինքնավարության վերաբերյալ խոսակցություններին, համաձայն լինելով մնալու թուրքական կառավարման ներքո»[7]:

Ընդհանուր առմամբ քրդերի դիրքորոշումը լիովին բավարարում էր Մուստաֆա Քեմալին: Շարժման սկզբնական փուլում, երբ դեռ ապագան մշուշապատ ու անորոշ էր, թուրք ազգայնականների հեռատես ու շրջահայաց առաջնորդին բնավ ձեռնտու չէր քրդերին վանել իրենցից: Ընդհակառակը, գործնական շահը պահանջում էր գեթ առժամանակ սիրաշահել նրանց, ներքաշել իրենց քաղաքականության ոլորտը և հնարավորինս օգտագործել քրդերի ռազմական ներուժը՝ պատերազմների ճակատներում հաղթանակի հասնելու համար:

Այդ առթիվ բրիտանացի ծովակալ Դե-Ռոբեքը Ստամբուլից Ֆորին օֆիսի ղեկավար լորդ Քերզընին հղած՝ 1919 թ. դեկտեմբերի 26-ի թվակիր հեռագրում հաղորդում էր, որ Քեմալ փաշան ձեռնամուխ է եղել «իսլամական ուժերի» («ղուվվայի իսլամիյե») ստեղծմանը, որոնց մեջ ընդգրկվելու են նաև քրդերը»[8]:

Այսպիսով, միառժամանակ չգնալով քուրդ ժողովրդի գոյության մերժման ու նրա քաղաքական իղձերը չճանաչելու ավանդական ճանապարհով, քեմալականներն ապահո-

---

[7] **Elphinston W.G.**, Kurds and the Kurdish Question, Journal of the Central Asian Society, vol. XXIV, January, 1948, pt. I, p. 43.

[8] **Documents on British Foreign Policy** (այսուհետ՝ DBFP), 1919-1939, First Series, vol. II, London, 1948, pp. 563-564.

վեցին քրդերի ռազմական ուժի օգտագործումը արևմուտքում հույների դեմ, իսկ արևելքում՝ Հայաստանի Հանրապետության դեմ: Առաջնորդվելով Մուստաֆա Քեմալի իջեցրած դիրեկտիվով՝ քեմալական շարժման գաղափարախոսները սկսեցին հետևողականորեն զարգացնել այն տեսակետը, որ «քրդերը Թուրքիայում թուրքերի պես իրավահավասար ժողովուրդ են», որ թուրքերի ու քրդերի միջև ազգային-էթնիկական ու մշակութային առումով էական տարբերություններ գոյություն չունեն, որ երկու ժողովուրդներն էլ դավանում են նույն կրոնը՝ իսլամը, ունեն համանման քաղաքական շահեր, «նույն հողի ու ջրի զավակներ են» և այլն[9]:

Իրականում ի սկզբանե Մուստաֆա Քեմալը կտրականապես դեմ էր անկախություն կամ ինքնավարություն շնորհելու Օսմանյան կայսրության կազմում գտնվող որևէ ժողովրդի: Շատ ժամանակ չպահանջվեց նրա այդ դիրքորոշման դրսևորման համար: 1919 թ. ամռանը նրա հրամանով քեմալական զորամասերը Դիարբեքիրում ջախջախեցին «Քրդստանի վերածնության ընկերության» տեղական բաժանմունքը: Փորձելով հիմնավորել իր այդ արարքը՝ ելույթներից մեկի ժամանակ Մուստաֆա Քեմալը հայտարարեց. «Քրդստանի վերածնության կազմակերպությունը», որը բաժանմունքներ ուներ Դիարբեքիրում, Բիթլիսում ու Խարբերդում, և որի ղեկավար կենտրոնը գտնվում էր Ստամբուլում, ձգտում էր ստեղծել քրդական պետություն օտարերկրյա հովանու ներքո»[10]: Միաժամանակ Մուստաֆա Քեմալը 1919 թ. հունիսի 19-ին Ամասիայից գաղտնագրված հեռագիր ուղարկեց «Քրդստանի վերածնության ընկերության»

---

[9] **DBFP**, vol. XIII, № 288, p. 301.

[10] **Мустафа Кемаль.** Путь новой Турции, 1919-1927. Том I, Москва, 1929, стр. 9.

ջախջախման կազմակերպիչ, Դիարբեքիրի վալիի տեղակալին հետևյալ բովանդակությամբ. «Ցանկացած ընկերություն կամ կազմակերպություն, որը փորձում է երկրում երկպառակություններ սերմանել, պետք է անհապաղ ցրվի... Նման միջոցառումների իրականացումը հայրենասիրական պարտք է: Ուստի ես կատարելապես հավանություն եմ տալիս ձեր իրականացրած քայլերին քրդական ակումբի նկատմամբ»[11]:

1919 թ. հուլիսի 23-ից մինչև օգոստոսի 7-ը Էրզրումում տեղի ունեցավ «Արևելյան վիլայեթների իրավունքների պաշտպանության ընկերության» համաժողովը, որը հայտնի է նաև քեմալականների Էրզրումի կոնգրես անունով: Այդ համաժողովի ընդունած բանաձևի առաջին կետում ասվում էր. «Փոքր Ասիայի արևելյան վիլայեթները, Տրապիզոնի վիլայեթը և Ջանիկի սանջաքը, Էրզրումի, Սըվասի (Սեբաստիայի - Վ. Բ.), Դիարբեքիրի, Մամուրեթ-ուլ-Ազիզի (Խարբերդի - Վ. Բ.), Վանի, Բիթլիսի վիլայեթները, և այս վիլայեթների մեջ մտնող բոլոր անկախ սանջաքները չեն կարող ոչ մի ձևով, ոչ մի պատրվակով և ոչ մի պատճառաբանությամբ անջատվել մեկը մյուսից: Դրանք բոլորը միասին կազմում են մի ամբողջություն, որի բոլոր մասերը կատարյալ համերաշխության մեջ են իրար նկատմամբ՝ ինչպես ուրախության, այնպես էլ դժբախտության պահին, և իրենց ապագա ճակատագրի տեսակետից բոլորը ձգտում են միևնույն նպատակին»[12]:

Համաժողովի ընդունած բանաձևի երկրորդ հոդվածում ասվում էր. «Մեր տարածքի ամեն մի գրավում և ամեն կարգի միջամտություն մեր գործերին դիտելով որպես ձգտում՝ ուղղված հունական կամ հայկական համայնքի

---

[11] **Atatürk K.**, Nutuk, Cilt III, Istanbul, 1962, s. 901, 903-904.

[12] **Gologlu M.**, Erzurum Kongresi. Milli Mücadele tarihi, 1, Ankara, 1968.

ստեղծմանը, մենք առաջ ենք քաշում ինքնապաշտպանության ու փոխադարձ աջակցության սկզբունքը»: Այնուհետև նշվում էր. «Մենք երբեք թույլ չենք տա, որ հույներն ու հայերը մեր նկատմամբ գրավեն այնպիսի մի դիրք, որը կարող է սպառնալ մեր գոյությանը, մուսուլմանների իրավունքներին և օսմանյան ինքնապաշտպանությանը՝ ուղղակի կամ անուղղակի, քողարկված թե բացահայտ, կամ որևէ այլ հնարավոր ձևով: Ուստի մեր ազգը իրեն իրավասու և կարող է համարում պաշտպանվելու իր տրամադրության տակ գտնվելիք հնարավոր բոլոր միջոցներով՝ լինեն դրանք նյութական թե բարոյական, նպատակ ունենալով ձեռնարկել բոլոր միջոցները՝ կանխելու համար այն փորձերը, որ հույներն ու հայերը կարող են ձեռնարկել մեր հայրենիքին վնասելու նպատակով: Նման պարագայում մենք Անտանտի մեծ տերությունների ամեն մի միջամտություն կդիտենք որպես օժանդակություն այն պլանների ու ծրագրերի իրականացմանը, որոնք մենք մերժում ենք»:

Թուրքիայի բոլոր ոչ թուրք մուսուլման ժողովուրդներին՝ քրդերին, չերքեզներին, լազերին և այլն իրենց շուրջը համախմբելու ու նրանց օտարերկրյա պետությունների, ինչպես նաև երկրի քրիստոնյա բնակչության դեմ ուղղելու նպատակով եզրափակիչ փաստաթղթում ասվում էր, որ վերոհիշյալ տարածքներում ապրող բոլոր մուսուլմանները, ունենալով հանդերձ էթնիկական ու սոցիալական առանձնահատկություններ, իրենց համարում են «միևնույն ծնողներից ծնված եղբայրներ»[13]:

Թեև Էրզրումի համաժողովի փաստաթղթերում չէր շոշափվում քրդերի ինքնավարության հարցը, սակայն համաժողովին մասնակցած քուրդ պատվիրակները քվեարկե-

---

[13] **Мустафа Кемаль**. Նշվ. աշխ., էջ 381: Տե՛ս նաև **Pernot Maurice**, La Question Turquie, Paris, 1923, pp. 282-295.

ցին նրա ընդունած որոշումների օգտին: Ավելին, մութքի ցեղի առաջնորդ հաջի Մուսա բեյը ընտրվեց «ներկայացուցչական կոմիտեի անդամ»[14]:

Այսպիսով, Էրզրումի համաժողովում քրդական հարցի հետ կապված քեմալականները ձեռք բերեցին երկու խոշոր հաջողություն: Նախ՝ նրա որոշումներում ու եզրափակիչ մանիֆեստում նրանց հաջողվեց խուսափել քրդերի իրավունքների վերաբերյալ որևէ կոնկրետ որոշում արձանագրելուց, և ապա նրանք կարողացան այնպիսի որոշումներ ընդունել, որոնք պարտավորեցնում էին երկրի բոլոր մուսուլմաններին, այդ թվում նաև քրդերին, պայքարելու Արևմտյան Հայաստանը և Թուրքական Քրդստանը թուրքերի տիրապետությունից դուրս բերելու դեմ[15]:

1919 թ. օգոստոսին Մուստաֆա Քեմալը մի շարք ազդեցիկ քրդական ցեղերի առաջնորդների ուղարկեց Էրզրումի համաժողովի որոշումները, ինչպես նաև անձնական ուղերձներ, որոնցում կոչ էր անում պայքարել հայերի, ինչպես նաև «այլ թշնամիների սադրանքների դեմ»[16]: Այդ նույն ոգով հեռագրական ուղերձներ ուղարկվեցին քրդական այնպիսի ազդեցիկ առաջնորդներին, ինչպիսիք էին Աբդուլբակի էֆենդի Քյուֆրևի զադեն Բիթլիսից, Օմեր-աղան Դերշևից, Ռասուլ-աղան Մուշասից, օսմանյան խորհրդարանի նախկին անդամ Սաադուլլա-էֆենդին, շեյխ Մահմուդ-էֆենդին, շեյխ Զիաէդդին էֆենդին Նուրշինից, Ջեմիլ Չատո բեյը Գարզանից և այլն[17]: Այդ կոչերում ու ուղերձներում քեմալականներն իրենց ներկայացնում էին որպես խալիֆայու-

---

[14] **Мустафа Кемаль.** Նշվ. աշխ., էջ 65-68:

[15] **Гасратян М.А.** Турецкое законодательство и курды между двумя мировыми войнами. Курдский альманах, 1, Москва, 2001, стр. 58.

[16] **Atatürk K.**, Nutuk, Cilt II, Istanbul, 1962, s. 940.

[17] Курдское движение в новое и новейшее время. Москва, 1987, стр. 89.

թյան ու սուլթանության նվիրյալ պաշտպաններ, որպեսզի քրդերին գրավեն իրենց կողմը:

Քրդական առաջնորդների մեծ մասը արձագանքեց Մուստաֆա Քեմալի կոչերին: Ավելին, երկրի արևելքում հայկական պետության ստեղծման վտանգի վերաբերյալ քեմալականների կատարած ներշնչումները «զարկ տվեցին քրդական ազգայնականությանը, նպաստելով քրդերի մերձեցմանը Մուստաֆա Քեմալի շարժման հետ»[18]: Սակայն քիչ չէին նաև քրդական այն հավաքականությունները, որոնք հավանություն չտվեցին Էրզրումի համաժողովի որոշումներին: Դրանք այն ցեղապետ-աշիրեթապետերն էին և նրանց ենթակա ցեղերը, որոնք կողմնորոշվում էին դեպի սուլթանը՝ նրան ճանաչելով որպես մուսուլմանների հոգևոր առաջնորդ՝ խալիֆա: Հենց դրանով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ 1919 թ. սեպտեմբերի 4-ից 12-ը Սըվասում (Սեբաստիա) քեմալականների գումարած «Անատոլիայի և Ռումելիայի իրավունքների պաշտպանության ընկերությունների» համաժողովին մասնակցեցին ավելի փոքր թվով քրդական առաջնորդներ[19]: Իսկ 1920 թ. հունվարի 28-ին՝ «Ազգային ուխտի» հռչակումից հետո, որը բացառում էր արևելյան վիլայեթների փաստական կամ իրավաբանական բաժանումն ու մասնատումը[20], քրդերի ավելի խոշոր զանգվածներ հասկացան, որ քեմալականների կողմից մերժվում են երկրի ազգային փոքրամասնությունների, այդ թվում նաև քրդերի ինքնավարության կամ անկախության իրա-

---

[18] **Bozarslan H.**, Kurdish Nationalism in Turkey: From Tacit Contract to Rebellion (1919-1925), in Abbas Vali (ed.), Essays on the Origins of Kurdish Nationalism, Costa Mesa, CA: Mazda, 2003, p. 165.

[19] **Aşkun V.C.**, Sivas Kongresi, Instanbul, 1963, s. 149. Տե՛ս նաև **Gologlu M.**, Sivas Kongresi, Milli Mücadele tarihi, 2, Ankara, 1969, s. 1969.

[20] **Karal E.Z.**, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (1918-1960), Istanbul, 1963, s. 52.

վունքները[21]: Առավել ևս, որ Մուստաֆա Քեմալն իր ելույթներում Թուրքիայում բնակվող ոչ թուրք ժողովուրդների անկախության ձգտումներն անվանում էր «արշավանք մեր մեծ պետության դեմ»: Բնականաբար քրդերի վերելք ապրող դժգոհության տրտունջները լուրջ անհանգստություն էին պատճառելու Մուստաֆա Քեմալին: Վերջինս առանց հապաղելու սկսեց հրահանգներ հղել իր տեղական կառույցներին՝ բոլոր միջոցներն օգտագործել իրենցից քրդերին չվանելու և նրանց հետ համաձայնության գալու համար: Այդ հրահանգներում շեշտը դրվում էր գլխավորապես երկու սկզբունքների վրա: Առաջին՝ ուժեղացնել քրդերի հետ «կրոնի և ազգի միասնության» գաղափարի քարոզչությունը, և երկրորդ՝ լայնորեն շրջանառության մեջ դնել «նոր Թուրքիայում քրդերի իրավահավասար վիճակի» մասին դրույթը[22]:

Դիարբեքիրի վալիին հասցեագրած հրահանգ-նամակում Քեմալը խորհուրդ էր տալիս չխստացնել հետապնդումները քեմալականների նկատմամբ ընդդիմադիր կեցվածք որդեգրած «Քրդստանի վերածնության կազմակերպության» անդամների նկատմամբ, այլ ընդհակառակը, աշխատել ամեն կերպ գրավել նրանց իրենց կողմը և համախմբվելով նրանց հետ՝ հանդես գալ Անտանտի պետությունների դեմ՝ արևելյան վիլայեթներում կյանքի կոչված «Թուրք ժողովրդի իրավունքների պաշտպանության» և «Ընդդեմ անեքսիայի» կազմակերպության շրջանակներում[23]:

---

[21] **Beşikçi I.**, Kürdistan üzerinde emperyalist bölüşüm mücadelesi: 1915-1925, cilt 1, Ankara, 1992, s. 396-397.

[22] **Лазарев М.С., Мхои Ш.Х., Васильев Е.И., Гасратян М.К., Жигалина О.И.** История Курдистана. Москва, 1999, стр. 246.

[23] **Мустафа Кемаль**, նշվ. աշխ., էջ 203, 204:

Միաժամանակ քեմալականները հաստատուն առաջ էին մղում այն գաղափարը, որ թուրքական պետության ինքնիշխանությունը Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ տարածվելու դեպքում, որտեղ «բնակչությունը մեծ մասամբ թուրքեր են և քրդեր», վերջիններս բնավ չեն տուժելու, քանի որ թուրքերի և քրդերի միջև էական տարբերություններ գոյություն չունեն[24]:

Միանգամայն ակնհայտ էր, որ քանի դեռ չէր ամրապնդվել քեմալականների իշխանությունը, նրանց բնավ ձեռնտու չէր ընթանալ քուրդ ժողովրդի իրավունքների մերժման ճանապարհով:

Լայնորեն կիրառության մեջ դնելով ամբոխավարական-պոպուլիստական սկզբունքները՝ քեմալականները համոզում էին քրդերին, որ իրենք խալիֆայության ու սուլթանության ջերմ կողմնակիցներ ու ջատագովներ են, թեև իրականում իրենց քաղաքականության ծրագրային հիմքում դրված էր լաիցիզմի (պետության աշխարհիկացման) սկզբունքը, որը ենթադրում էր խալիֆայության և սուլթանության վերացում: Սակայն քրդերին իրենց կողմը գրավելու թիվ առաջին լծակը, անշուշտ, Հայկական հարցն էր: Քեմալականներն աշխատում էին քրդերին համախմբել հակահայկական պլատֆորմի շուրջ՝ նրանց առաջարկելով թուրքերի հետ մտնել դաշինքի մեջ ընդդեմ Հայկական հարցի: Քրդերին ներշնչվում էր այն գաղափարը, որ թուրք-քրդական դաշինքի հիմք պետք է հանդիսանա հայերի անկախության ձգտումների և արևելյան նահանգներում անկախ պետականություն ստեղծելու նրանց ջանքերի չեզոքացումը: Այդ դաշինքի գլխավոր նպատակներն էին հռչակվում երկրի տարածքային ամբողջականության պահպանումը և «թուրքական ու քրդական մեծամասնության» շահերի ապահովու-

[24] **DBFB**, vol. XVII, No 288, p. 301.

մը[25]: Քրդական ազդեցիկ առաջնորդներից մեկի՝ Շիրնաքցի Աբդուրրահման աղայի անունով ուղարկված ուղերձում Մուստաֆա Քեմալը գրում էր. «Ամբողջ աշխարհին է հայտնի Ձեր նվիրվածությունը խալիֆայությանը ու սուլթանությանը: Ոչ պակաս ակներև է նաև, որ դուք երբեք չեք համաձայնվի այն բանի հետ, որ Ձեր հայրենիքի սուրբ հողը ոտնահարվի հայերի կողմից... Խնդրում եմ անհապաղ ձեռնամուխ լինել ազգային ուժերի կազմակերպմանը և եռանդուն կերպով վերջ տալ մեր հակառակորդների դավաճանական գործողություններին: Հավատալով Ձեր հայրենասիրությանը՝ մնում եմ սպասող Ձեր կողմից ձեռնարկված միջոցառումների արդյունքներին»[26]:

Իսկ մութքի ցեղի առաջնորդ Հաջի Մուսա բեյին ուղղված 1919 թ. օգոստոսի 10-ի թվակիր ուղերձում Մուստաֆա Քեմալը գրում էր. «Գովեստով ու երախտագիտությամբ մենք մշտապես հիշում ենք այն արժեքավոր օգնության մասին, որ դուք բազմիցս ցուցաբերել եք բանակին մեր կողմից Բիթլիսը վերստին հետ վերցնելու, ինչպես նաև Ձեր եռանդը Մութքի (Մոթկանի - Վ. Բ.) շրջանը թշնամուց պաշտպանելիս... Մեր թշնամիները այժմ ձգտում են մասնատել մեր երկիրը և ստրկացնել մեր ազգին, որը դարեր շարունակ այնքան արյուն է թափել հանուն իսլամի, զրկել նրան ինքնիշխան իրավունքներից ու անկախությունից: Նրանք ձգտում են այն բանին, որպեսզի մեր նախնիներից ժառանգած մեր մայր հայրենիքի տարածքում ստեղծեն Հայաստան»[27]:

Նման քայլերով քեմալականներին հաջողվեց աստիճանաբար «մարել» քրդական հարցը և գեթ առժամանակ

---

[25] **Мустафа Кемаль**, նշվ. աշխ., էջ 99, 100:

[26] **Atatürk K.**, Nutuk, Cilt III, Istanbul, 1962, s. 940.

[27] **Мустафа Кемаль**, նշվ. աշխ., էջ 231-238:

քրդերին լծել իրենց քաղաքականության սայլին: 1919 թ. հունիսի 19-ին Մուստաֆա Քեմալը խորին գոհունակությամբ իր համախոհներին գրում էր. «Անգլիական քարոզչությամբ ծնունդ առած շարժումները, օրինակ, այժմ ծավալվող շարժումը հանուն քրդական անկախության, երբ բարձրացել է կայսրության մասնատման հարցը, փառք աստծո, շրջվեցին մեր օգտին: Շնորհիվ այդ շարժման մասնակիցների հետ գրագրության, վերջիններս ընդգրկվեցին ընդհանուր գործի մեջ և մեզ հետ համախմբվեցին խալիֆայության և թագի շուրջը: Մեր միջև հաստատվեց կատարյալ համաձայնություն»[28]:

Քրդական առաջնորդներից շատերն արձագանքեցին քեմալականների առաջնորդի կոչերին և ուղերձներին: Արևմտյան Հայաստանի տարբեր շրջաններից Անկարա էին ուղարկվում հեռագրեր ու նամակներ, որոնցում հավաստիացվում էր, որ քրդերը հավատարիմ են խալիֆայության ու սուլթանության, ինչպես նաև թուրք և քուրդ ժողովուրդների բարեկամությանը[29]:

Սակայն ոչ բոլոր քրդական առաջնորդներն ու ազգայնական գործիչներն էին պատրաստակամություն հայտնում համագործակցելու քեմալականների հետ: Նրանցից շատերը կասկածանքով ու անվստահությամբ էին վերաբերվում Մուստաֆա Քեմալի քաղաքականությանն ու նրա տված շռայլ խոստումներին: Օրինակ, Ստամբուլում գործող քուրդ ազգայնականների այն մասը, որը համախմբված էր ազգայնական ուղղվածության «Քրդստան թաալի ջամիաթի» կազմակերպության շուրջը և ուներ բրիտանական կողմնորոշում, 1919 թ. հոկտեմբերի 9-ին գումարած արտակարգ նիստում ընդունեց որոշում, որը նպատակ ուներ հավաս-

---

[28] **Aşkun V.C.**, նշվ. աշխ., էջ 73:

[29] **Gologlu M.**, Uçüncü Meşrutiyet, Ankara, 1970, s. 81.

տիացնելու անգլիացիներին, որ իրենք ընդհանուր ոչինչ չունեն «Անատոլիական շարժման», այսինքն՝ քեմալականների հետ: Որոշման մեջ շեշտվում էր, որ «Անգլիան քրդերի միակ բարեկամն է, և որ քրդերը որոշել են Անգլիայից բացի չփնտրել այլ պաշտպաններ»[30]:

Դժվար չէ նկատել, որ քրդական իրականության մեջ կրկին իրեն զգալ էին տալիս երկփեղկվածությունը, պառակտվածությունը, քուրդ ժողովրդի ապագայի նկատմամբ տեսակետների խառնաշփոթը, քրդական առաջնորդների քաղաքական հասունության ոչ բավարար մակարդակը և այլն: Նախկինի նման քրդերի մոտ դեռևս բացակայում էր ժամանակակից տիպի քաղաքական կուսակցության գոյությունը, որն ի վիճակի լիներ համախմբելու այդ ժողովրդի մի ազդու զանգվածի՝ ինչ-որ միասնական քաղաքական գաղափարի շուրջը: Ճիշտ է, թեև արդեն առկա էր քուրդ մտավորականության մի շերտ, սակայն այն նույնպես հավաքական կամք չէր ներկայացնում: Հատկապես գյուղական շրջաններում, որտեղ բնակվում էր քուրդ ժողովրդի մեծամասնությունը, այդ մտավորականությունը ազդեցություն չուներ: Իսկ ավատապետերն ու ցեղապետերը մտավորականությանը վերաբերվում էին կասկածանքով ու անվստահությամբ, իբրև «անկրոն ու հեղափոխական գաղափարներ կրող խավի»[31]:

Կ. Պոլսում հաստատված քրդերի մեծագույն մասը ըմբոստության մեջ մեղադրված քրդական աշիրեթապետերի ժառանգորդներն էին, որոնք «պատվավոր աքսորյալի» վիճակում էին գտնվում օսմանների մայրաքաղաքում: Նրանք համարյա բոլորը սովորել էին այսպես կոչված «աշիրեթ մեքթեբլերիներ»-ում («Ցեղերի դպրոցներ» կամ ցեղերի

---

[30] **McDowall D.**, A Modern History of the Kurds, London, 2013, p. 129.

[31] **Kinnane D.,** The Kurds and Kurdistan, London-New York, 1964, p. 25.

համար նախատեսված դպրոցներ) կամ Օսմանյան կայսրության ռազմական ուսումնարաններում, որոնք, 1870 թվականից սկսած, իրենց դռները բաց էին արել երիտասարդ քրդերի առջև[32]: Քրդական այդ վերնախավը բազմաթիվ թելերով կապված էր թուրքական պետականության հետ և որպես կանոն իրեն հեռու էր պահում քաղաքական խնդիրներից և կտրված էր իր ժողովրդից: Քրդական մի առանձին խմբավորում էին կազմում այսպես կոչված «ինքնավարականները» շեյխ Աբդուլ Ղադերի գլխավորությամբ, որոնք իրենց համարում էին ազգայնականներ: Նրանք հետապնդում էին Օսմանյան կայսրության կազմում Քրդստանի ինքնավարության գաղափարը: Օսմանյան շրջանակներում շեյխը հայտնի էր որպես «խորապես կրոնական մի մարդ», որը հարգում էր սուլթանին որպես «համայն մուսուլմանների խալիֆի»[33]:

«Ինքնավարականների» այդ խմբի գնահատականը տվել է Ամին Ալի Բադրխանի որդիներից մեկը. «Նրանց մեկ ոտքը քրդական ճամբարի մեջ էր, իսկ մյուսը՝ օսմանյան և իսլամական... նրանք ուզում էին նախարար դառնալ»[34]: Այս խմբավորումը գործում էր վերին աստիճանի զգույշ՝ ամեն առիթով թուրքական իշխանություններին հավաստիացնելով իրենց հավատարմության մասին հանդեպ սուլթան-խալիֆը: Նրանք միաժամանակ թուրք պաշտոնատար անձանց փորձում էին համոզել, որ Օսմանյան կայսրության կազմում ինքնավար Քրդստանի ստեղծումը լավագույն միջոցն է՝

---

[32] **Nezan Kendal**, The Kurds in the Ottoman Empire, In: A People without a Country: Kurds and Kurdistan, ed. Gerard Chaliand, London, 1980, p. 34.

[33] **Kutschera Ch.**, Le mouvement national Kurde, Paris, 1971, p. 32.

[34] **Նույն տեղում**:

նվազեցնելու օսմանյան տարածքային կորուստները հօգուտ հայերի[35]:

Իրենց ազգայնականներ համարող մեկ այլ խմբավորում, որին անվանում էին «անկախականներ», Ամին Ալի Բադրխանի գլխավորությամբ ցանկանում էր անջատվել Թուրքիայից և ստեղծել քրդական անկախ պետություն: Ի դեպ, Բադրխանների ազդեցիկ տոհմի անդամների մեծամասնությունը երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո կամ բանտարկված էր կամ աքսորված, իսկ նրանց ունեցվածքը բռնագրավված էր կառավարության կողմից: Տոհմի գլխավորին՝ Ամին Ալի Բադրխանին, երիտթուրքերը հեռակա դատապարտել էին մահվան:

Քրդական ազգայնական շարժման վերոհիշյալ երկու ուղղությունների միջև առկա էին սուր տարաձայնություններ, և միանգամայն պարզ դարձավ, որ նրանց հարաբերությունները անկամրջելի են, և բացառվում է նրանց քաղաքական համագործակցությունը: Քեմալական շարժման շրջանում իրենց «ազգայնականներ» հորջորջած այդ երկու թևերի հեռացումը միմյանցից այլևս դարձել էր անշրջելի:

Վերլուծության ենթարկելով քրդական հասարակության կառուցվածքն ու քաղաքական հոսանքների բազմազանության հարցը՝ Առնոլդ Թոյնբին նկատում էր, որ քրդական ազգային զգացումը իրեն կարող է դրսևորել թուրքերին, արաբներին, անգլիացիներին կամ որևէ այլ օտար տարրի դեմ հակադրվելու ձևով, սակայն այն կատարելապես բացակայում է, երբ խոսքը մեկ ընդհանուր քրդական համադաշնության մասին է: Ա. Թոյնբիի կարծիքով քրդերի մեծամասնության քաղաքական հորիզոնը դեռևս սահմանափակվում է ցեղերի ու նրանց հակամարտության շրջա-

---

[35] **Ованнисян Р.** Международные отношения Республики Армения 1918-1920гг. Ереван, 2007, стр. 350.

նակներում: «Բավականին կենսունակ լինելով հանդերձ, - գրում է նա, - քրդերը ամբողջությամբ մնացին անհատական, բայց ոչ համապետական հոգեբանությամբ օժտված ժողովուրդ»[36]:

Հայրենասիրական մղումներով տարված քրդական հասարակության այն մասը, որի քաղաքական բաղձանքն էր ազատ և անկախ Քրդստանի ստեղծումը, և որը չէր ընդունել Էրզրումի և Սըվասի համաժողովների որոշումը, հրաժարվեց համագործակցել քեմալականների հետ: Այդ նույն դիրքորոշումը որդեգրել էին նաև քուրդ «ազգայնական-անկախականները» բադրխանների գլխավորությամբ: Նշված խմբավորումների հետևորդները մերթ մեկ, մերթ մյուս վայրերում քեմալականների դեմ բարձրացնում էին զինված ընդվզումներ, իսկ երբեմն նաև խոշորամասշտաբ ապըստամբություններ: Այսպես, օրինակ, դեռևս Սըվասի համաժողովի գումարման օրերին քեմալական հետախուզությունը լուրեր էր ստացել, որ Մալաթիայի շրջանում քրդերը, որոնց թվում էին նաև «Քրդստանի վերածնության ընկերության» մեծ թվով ակտիվ անդամներ, ինչպես նաև Բադրխանների տոհմի ներկայացուցիչներ՝ Քյամուրան ալի-բեյը, նրա եղբայր Ջելյադեդ-բեյը, Դիարբեքիրից Ջեմիլ Փաշազադե Էքրեմ-բեյը, Մալաթիայի մութեսարիֆ Խալիլ Ռահմի-բեյ Բադրխանը, պատրաստվում են ապստամբություն բարձրացնել «անկախ Քրդստան» ստեղծելու նպատակով[37]: Մալաթիայից մոտ 20 կմ հեռավորության վրա գտնվող Շիրո կոչված վայրում տեղի ունեցած քրդական ղեկավարների համաժողովում Խալիլ Ռահմի-բեյը քրդերի «իրավունքների պաշտպանության կոմիտեի» անունից հրապարակում է

---

[36] **Toynbee A.J.**, Survey of International Affairs, vol. I, London, 1927, p. 479-480.

[37] **Kemali A.**, Erzincan: Tarihı, Cografı, Içtimaı, Etnografı, Idarı, Ihsaı Tetkikat Tecrübesi, Erzincan, 1932, s. 951.

«Անկախ Քրդստանի» հռչակման հիմնական սկզբունքները: Այդ փաստաթուղթը շրջաբերական նամակի ձևով ուղարկվեց մի շարք քրդական ազդեցիկ առաջնորդների, որտեղ կոչ էր արվում բարձրացնել ապստամբության դրոշը՝ Մուստաֆա Քեմալի «արկածախնդրությանը վերջ տալու համար»: Այսպիսով, քրդերն իրենց առջև դնում էին նաև համապետական նշանակություն ունեցող նպատակներ:

Շիրոյի համաժողովում Խալիլ Ռահմի-բեյ Բադրխանը քրդական շեյխերի կողմից հայտարարվեց «Անկախ Քրդըստանի» կառավարիչ: Այդ շարժման մասին Մուստաֆա Քեմալը տեղեկացել էր դեռևս 1919 թ. հուլիսի սկզբին: Առանց հապաղելու նա կարգադրել էր Դիարբեքիրում տեղակայված բանակային 13-րդ կորպուսի հրամանատարին, ինչպես նաև Ջանիկի մյութեսարիֆին ուշիուշով հետևել և իրեն հաղորդել տեղեկություններ քրդական առաջնորդների վարքագծի վերաբերյալ:

Հիշյալ շարժումը Մուստաֆա Քեմալը համարում էր անգլիական սադրանք, քանի որ տեղեկություն ուներ, որ բրիտանական հետախույզ մայոր Նոյելը սերտ շփումների մեջ է «խռովարարների հետ»[38]: Շարժումը հենց սաղմում ոչնչացնելու համար քեմալականներն անհապաղ ձեռնարկեցին կտրուկ միջոցառումներ: Մասնավորապես 1919 թ. սեպտեմբերի 10-ին 15-րդ գնդի հրամանատար Իլյաս-բեյին դիրեկտիվ իջեցվեց «ամենաարմատական ձևով և բոլոր անհրաժեշտ միջոցներով» ճզմել խռովությունը և «փաղդիշահի ու բանակի դեմ» բոլոր ապստամբներին, որոնք սպառնում են Թուրքիայի ազգային գոյությանը, անխնա կոտորել[39]: Մուստաֆա Քեմալի հրամանով Էյյազիգից, Սեվերիքից և

---

[38] Տե՛ս **Diary of Major E. M. Noel** on special duty in Kurdistan from 14 June to 21 September, 1919, Basra, 1919.

[39] **Мустафа Кемаль**, նշվ. աշխ., էջ 255, 256:

Սըվասից ուղարկվեցին նաև լրացուցիչ ուժեր՝ պատժիչ գործողությունն արագ իրականացնելու համար:

Մինչև որ զորքերը կհասնեին Մալաթիա, շարժման ղեկավարները դիմեցին Հալեպում նստող բրիտանական «Ինտելիջենս սերվիս» գաղտնի ծառայության գնդապետ Բելլին, օգնության խ: Սակայն վերջինս համոզեց քրդերին ձեռնպահ մնալ ելույթ ունենալուց՝ միաժամանակ նրանց վստահեցնելով, որ դաշնակիցները կլուծեն քրդական հարցը[40]:

Այսպիսով, ապստամբությունը չսկսված մարեց: Մալաթիայում կենտրոնացած ապստամբական ուժերը ցրվեցին: Ապստամբների աչքի ընկնող ղեկավարներից Էյյազիգի վալի Ղալիբ-բեյը փախուստի դիմեց Հալեպ: Քեմալականները Մալաթիայից վտարեցին մայոր Նոյելին:

Անկասկած ձախողման գլխավոր պատճառն այն էր, որ քրդական ցեղերի մեծ մասը հրաժարվեց քեմալականների դեմ ելույթ ունենալուց: Ուշագրավ է նշել, որ 1928 թ. ԱՄՆ-ում հրատարակած գրքույկում (“The Case of Kurdistan against Turkey”) ասվում է, որ եթե այդ ժամանակ քրդերը հարավից, իսկ հայերը հյուսիսից զենքի դիմեին, ապա 1919 թ. ամռանը սեփական ուժերով կարող էին լուծել «իրենց հարցերը»:

Ցանկանալով պարզել քրդական ձախողված ապըստամբության դրդապատճառները՝ Մուստաֆա Քեմալը կարգադրում է Սըվասի նահանգապետ Ռեշիդ փաշային, որ նա ձերբակալի և իր մոտ բերի ապստամբության գլխավոր կազմակերպիչներ Քյամուրան Ալի և Ջելադեթ-բեյ Բադրխաններին, Ջեմիլ Փաշազադե Էքրեմ-բեյին և մյուսներին: Սակայն նրանցից միայն քոչգիրի ցեղի առաջնորդ, Ումրա-

---

[40] **Blau G.**, Le problème Kurde, Bruxelles, 1963, p. 147; **Badr Khan**, The Case of Kurdistan against Turkey, New York, 1928, p. 37.

նիե գավառի գավառապետ Ալիշան-բեյին հաջողվեց տանել Քեմալի մոտ: Հարցաքննության ժամանակ Ալիշան-բեյը հայտարարում է, որ ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վուդրո Վիլսոնի սկզբունքների համաձայն, արևելյան նահանգները տրամադրվելու են Հայաստանին: Որ դրանով իսկ ոտնահարվում են քրդերի շահերը: Ուստի իրենց նպատակն է եղել քրդական մեծամասնություն կազմող վիլայեթներում ստեղծել ինքնավար Քրդստան օսմանյան սուլթանի հովանավորության ներքո: Հարցաքննությունն անձամբ իրականացրած Մուստաֆա Քեմալը հայտարարում է, որ Վիլսոնի սկզբունքները ոչ մի ուժ չունեն, և ինքը առաջարկում է քրդական առաջնորդներին համագործակցել քեմալականների հետ, ավելացնելով, որ Էրզրումի համաժողովում քրդերը հավաստիացրել են իրեն, որ պատրաստ են աջակցելու «հայրենիքի փրկության» համար մարտնչող թուրք ազգայնականներին[41]:

Թուրքիայում մանդատների գծով միջազգային հանձնաժողովի ամերիկյան սեկցիայի անդամներ Հենրի Քինգը և Չարլզ Քրեյնը, որոնք 1919 թ. հունիսի 10-ից մինչև հուլիսի 29-ը Օսմանյան կայսրության տարածքում անց էին կացրել մանրամասն քննախույզ՝ ի թիվս այլ խնդիրների պարզելու համար հայկական և քրդական հարցերին վերաբերող մանրամասներ, իրենց զեկուցագրում նշում էին, որ հայտնի թուրք լրագրող, «Վաքըթ» թերթի հրատարակիչ-խմբագիր Ահմեդ Էմինը (Յալման) փորձում էր համոզել իրենց, որ Փարիզի խաղաղության վեհաժողովը մեծ սխալ գործած կլինի, եթե հայերին տրամադրի այն տարածքները, որտեղ թուրքերը և քրդերը մեծամասնություն են կազմում: Նա հայտնում է, որ այդ տարածքներում քրդերը պետք է նա-

[41] **Dersimi M.N.**, Kürdistan Tarihinde Dersim, Halep, 2000, s. 122-129.

խապատրաստվեն՝ ինքնավարություն ստանալու համար[42]:

Քինգ-Քրեյնի հանձնաժողովի անդամներն իրենց շրջագայության ժամանակ հանդիպումներ են ունեցել նաև մի շարք քուրդ գործիչների հետ, որոնք իրենց անվանել են «Քրդական դեմոկրատական կուսակցության» անդամներ: Այդ գործիչներից Նեջմուդդին-բեյը, Հուսեյին-բեյը, Ազիզ Բաբան-բեյը և ուրիշներ հայտնում են, որ իրենք կողմնակից են բրիտանական մանդատի ներքո ձևավորելու պետություն այնպիսի շրջաններում, որտեղ իրենց կարծիքով քրդերը կազմում են «նշանակալից մեծամասնություն»: Որպես այդպիսի շրջաններ նրանք հիշատակում են Խարբերդի, Դիարբեքիրի, Վանի, Բիթլիսի, Բայազետի և Մոսուլի շրջանները՝ ելքով դեպի Միջերկրական ծով: Նրանք նաև շեշտում են, որ իրենք դեմ են թուրքերի ու արաբների հետ ամեն տեսակի քաղաքական կապեր ունենալուն: Ինչ վերաբերում է ապագա հայկական պետությանը, ապա իրենք պատրաստ են ճանաչելու այն, «եթե իհարկե այդ պետությունը գտնվի այն տարածքներից դուրս, որոնց նկատմամբ իրենք ունեն հավակնություններ»: Նրանք առաջարկում են նաև կատարել բնակչության փոխանակություն, այսինքն՝ ապագա քրդական պետության տարածքից հայերը պետք է տեղափոխվեն ապագա Հայաստանի տարածք և, հակառակը, Հայաստանի տարածքից քուրդ բնակչությունը պետք է տեղափոխվի քրդերի պետություն:

Ինչ վերաբերում է ասորիների՝ առանձին «Ազգային տուն» ունենալու հավակնություններին, ապա Քինգի և Քրեյնի հաղորդմամբ քուրդ գործիչները կտրուկ առարկում էին

---

[42] **Howard H.N.**, King-Krane Commision: An American inquiry in the Middle East, Beirut, 1963, pp. 161, 166, 168.

դրան՝ պատճառաբանելով, որ ասորիները ոչ մի վայրում մեծամասնություն չեն կազմում[43]:

Մուստաֆա Քեմալը վճռականորեն պայքարում էր ոչ միայն այն քուրդ գործիչների դեմ, որոնք փայփայում էին անկախ քրդական պետություն ստեղծելու գաղափարներ, այլև նրանց դեմ, որոնք չէին մերժում արևելյան վիլայեթներում հայկական պետություն ստեղծելու գաղափարը: Այսպես, 1919 թ. նոյեմբերի 17-ին նա հանդիմանական ոգով նամակ է ուղարկում քուրդ գործիչ, օսմանյան սենատի անդամ Մահմուդ Չյուրուք Սուլու փաշային, որտեղ նրան հիշեցնելով, որ «Լե Բոսֆոր» ֆրանսալեզու թերթին տված հարցազրույցում նա հայտարարել էր. «Թեև մենք չենք ճանաչում հայերի կողմից առաջադրվող հսկայական տարածքային պահանջների հիմնավորվածությունը, սակայն կգնայինք նրանց հետ սահմանների որոշ ճշտման», Քեմալը, առանց իր զայրույթը թաքցնելու գրում էր. «Մենք կարծում ենք, որ նման կարգի հայտարարությունը, որը պարունակում է Հայաստանի նկատմամբ տարածքային զիջումների խոստում և արված է պետական գործչի, խաղաղության պայմանագրի գծով հանձնաժողովի անդամի կողմից, անկասկած առաջ կբերի մեծ զայրույթ Արևելյան Անատոլիայի բնակչության շրջանում: Էրզրումի և Սըվասի կոնգրեսներում ժողովուրդը որոշել է Հայաստանին չզիջել թուրքական հողի և ոչ մի թիզ և ամբողջ աշխարհին հայտարարել է, որ եթե նույնիսկ կառավարությունը հայտնվի այնպիսի ողբերգական վիճակում, որ ստիպված լինի իր վրա վերցնել նման պարտականություններ, թուրք ժողովուրդը իր սեփական ձեռքը կվերցնի իր օրինական իրավունքների պաշտպանությունը: Այդ ազգային որոշումը առաջին հերթին պետք է հայտնի լիներ խաղաղության բանակցություն-

[43] **Howard H.N.**, նշվ. աշխ., էջ 172:

ների գծով նախապատրաստական հանձնաժողովի անդամներին»[44]:

Այսպիսով, քեմալական շարժման սկզբնական էտապում առանձին աննշան դեպքերից բացի տեղի չունեցան քրդերի քիչ թե շատ լուրջ հակաքեմալական շարժումներ: Դա անշուշտ վկայում է այն մասին, որ տվյալ ժամանակաշրջանում քեմալականների և քրդերի շահերը հիմնականում համընկնում էին, և հենց այդ պատճառով թուրք ազգայնականների դեմ չստեղծվեց ներքին քաղաքական ճակատ: Ընդհակառակը, Հայկական հարցի կապակցությամբ շահերի միասնությունը բերեց նրան, որ քուրդ բնակչության զգալի մասը ներգրավվեց Հայաստանի, ինչպես նաև Հունաստանի դեմ զինված պայքարի մեջ: Քրդերն ակտիվ մասնակցություն ցուցաբերեցին նաև Կիլիկիայում ֆրանսիացիների և հայերի դեմ մղվող պայքարին: Արձագանքելով քեմալականների կոչերին՝ քրդերը հատկապես «աչքի ընկան» Ուրֆայի և Մարաշի շրջաններում՝ կազմակերպելով հայ բնակչության զանգվածային ջարդեր:

1920 թ. սկզբներին Կողբի, Կաղզվանի, Արարատի, Օլթիի քրդերը նույնպես վտանգավոր ուժ էին Հայաստանի Հանրապետության համար: Նրանք կարող էին հայկական ուժերը ջլատել կամ թիկունքից վտանգել, եթե այդ ուժերը փորձեին մտնել Ալաշկերտ և Բասեն՝ «զենքի ուժով տեր հանդիսանալու համար հայրենի հողին»[45]: Այս մտահոգություններից դրդված՝ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը, 1920 թ. հունվարից սկսած, մեծ ուշադրություն դարձրեց Հայաստանի սահմանների մեջ ամփոփված քուրդ բնակչության վրա, նրանց եթե ոչ Հայաստանի բա-

---

[44] **Dersimi M.N.**, նշվ. աշխ., էջ 122-129:

[45] **Սասունի Կ.**, Քիւրտ ազգային շարժումները եւ հայ-քրտական յարաբերութիւնները (ԺԵ դարեն մինչեւ մեր օրերը), Պէյրութ, 1969, էջ 230:

ռեկամ դարձնելու, այլ գեթ նրանց լոյալությունը ապահովելու համար:

Հայաստանի կառավարության որոշմամբ և ներքին գործոց նախարարության հրահանգով Կարո Սասունին 1920 թ. մարտից մինչև ապրիլի վերջը շրջագայել է քրդաբնակ շրջաններում և Կարսի նահանգապետ Ղորղանյանի հետ միասին տեսակցություններ է ունեցել քուրդ և կովկասյան թաթարների ներկայացուցիչների հետ ազգամիջյան համերաշխության քարոզներով: Այդ նույն ժամանակ Կարո Սասունին առանձին տեսակցություններ է ունեցել քրդական ղեկավարների հետ՝ աշխատելով հասկացնել նրանց քուրդ-հայկական համագործակցության անհրաժեշտությունը: Սակայն բացի եզդիներից, մոտ 60 հազար քրդեր գրավել են վերապահ դիրք: Թեև խոսքով նրանք միշտ իրենց ներկայացնում էին Հայաստանի քաղաքացի, բայց գործով «հակված էին թուրքին կողմը»[46]: «Քյուրտերը սպառազեն մնացին մեր սահմաններուն վրա,- գրում է Կարո Սասունին, - և հայ բանակը ստիպվեցավ մեկ աչքը պահել թրքական կանոնավոր զորքերուն ու թաթար ազգաբնակչության վրա, իսկ մյուս աչքով հսկել սահմաններեն ներս և սահմանակից զինված քրտության վրա»[47]:

1920 թ. սեպտեմբերին թուրք-հայկական պատերազմը սկսվելուց հետո քրդերի մի մասը, միանալով Քյազըմ Կարաբեքիր փաշայի բանակին, կռվեց Հայաստանի Հանրապետության դեմ: Հատկապես իրենց հակահայկական գործելակերպի ակտիվությամբ աչքի ընկան Օլթիի և Կողբի քրդերը, ինչպես նաև Մանազկերտ-Արճեշի հայդերանլը աշիրեթը Քյոռ Հուսեյին փաշայի գլխավորությամբ: Սրանք մասնակցեցին նաև Կարսի և Ալեքսանդրապոլի կռիվներին:

---

[46] Նույն տեղում:

[47] Նույն տեղում:

Մինչդեռ 1920 թ. աշնանը Թուրքիայում քրդական հարցը տալիս էր նոր առկայծումներ: 1920 թ. հոկտեմբերին ջիբրան ցեղի աշիրեթապետ, թուրքական բանակի գնդապետ Խալիդ-բեյ Ջիբրանլին Էրզրումում կազմակերպեց «Ջեմիյեթի իսթիքլյալի Քուրդիստան» («Քրդստանի անկախության կոմիտե») անունով մի կազմակերպություն, որի ծրագիրը նախատեսում էր քրդերի ազատագրումը թուրքական լծից և անկախության ձեռքբերումը[48]: Մի քանի ամսվա ընթացքում կոմիտեն իր ընդհատակյա մասնաճյուղերը բաց արեց քրդաբնակ տարբեր վայրերում, կապ հաստատեց քուրդ ցեղապետերի, ուլեմների, շեյխերի, թուրքական վարժարանների քուրդ աշակերտների, տեղական պաշտոնյաների և բանակի քուրդ սպաների հետ[49]: Միաժամանակ Խալիդ-բեյի կողմնակիցները զինված ապստամբության պատրաստություններ էին տեսնում Դերսիմ-Քոչգիրի շրջանում:

1921 թ. գարնանը սկսվեց ապստամբական շարժում, որը կարճ ժամանակում տարածվեց նաև քրդաբնակ այլ շրջաններում՝ ընդգրկելով 15 հազար քառակուսի կիլոմետր տարածք[50]: Անկարայի կառավարությունը նախ իրեն կողմնակից առանձին քուրդ առաջնորդների միջոցով աշխատեց պառակտել շարժումը և ոչ առանց հաջողության: Այնուհետև ապստամբական օջախներում կուտակելով մեծ ուժեր՝ 1921 թ. մարտի 15-ին Սըվաս, Էյյազիգ և Էրզինջան վիլայեթներում հայտարարեց պաշարողական դրություն: Քեմալական իշխանություններն ապստամբներից պահանջեցին անհապաղ զենքը ցած դնել և հանձնվել: Ապստամբության ղեկավարները պատասխանեցին, որ «իրենք գիտեն, որ թուր-

---

[48] **Սասունի Կ.**, նշվ. աշխ., էջ 243:

[49] **Firat M.S.**, Doğu illeri ve Varto tarihi, Ankara, 1961, s. 117-118.

[50] **Dersimi M.N.**, նշվ. աշխ., էջ 130:

քական կառավարությունը նպատակ ունի ոչնչացնելու քրդերին, ինչպես որ ոչնչացրին հայերին, ուստի իրենք շարունակելու են պայքարը մինչև վերջ՝ հանուն ազգային իրավունքների»[51]:

Ապստամբությունը ծավալվելով ընդունեց այնպիսի հուժկու բնույթ, որ Անկարայի կառավարությունը նույնիսկ ստիպված եղավ հունական ճակատից հանել զորքերի մի մասը և ուղարկել ապստամբների դեմ: Ինչպես միշտ, ապստամբության ճնշումն ուղեկցվեց թուրք զինվորների գործած անլուր գազանություններով:

1921 թ. Մուստաֆա Քեմալը և նրա կառավարությունը լծվել էին եռանդուն գործունեության՝ հույս ունենալով նավթով հարուստ Մոսուլի վիլայեթը պոկել բրիտանական վերահսկողությունից ու միացնել «նոր Թուրքիային»: Այդ կարևոր գործը գլուխ բերելու հանձնարարությունը Մուստաֆա Քեմալը դրել էր իր մերձավորագույն զինակիցներից մեկի՝ գեներալ Օզդեմիր փաշայի վրա, որը քանիցս ընդունակություն էր դրսևորել նաև դիվանագիտության բնագավառում՝ գտնելով ծագած հարցերի ոչ սովորական լուծումներ: Թուրքերին և քրդերին անվանելով «մեկ միասնական կրոնի զավակներ»՝ գեներալը կոչ էր անում նրանց համախմբվել Անկարայի կառավարության շուրջը և սեփական արյունը չխնայել «հանուն հավատի»՝ ընդդեմ իսլամի ոխերիմ թշնամիների և առաջին հերթին անգլիացիների[52]: Միաժամանակ նա հաջողությամբ շրջանառության մեջ էր դնում քեմալականների քաղաքական զինանոցի կարևորագույն զենքը՝ «հակաիմպերիալիստական» կարգախոսները: Ընդ որում քրդական այն բոլոր առաջնորդները, որոնք հրաժարվում

---

[51] **Նույն տեղում**, էջ 146:

[52] **Edmonds C.J.**, Kurds, Turks and Arabs: politics. Travel and Research in North-Eastern Iraq, 1919-1925, London, 1957, pp. 245-246.

էին գործիք դառնալուց գեներալի ձեռքերում, պիտակավորվում էին իբրև «իմպերիալիզմի գործակալներ», «կրոնական մոլեռանդներ», «հետադիմականներ» և այլն:

Մոսուլի խնդիրը հօգուտ Թուրքիայի լուծելու համար քեմալական իշխանությունները փորձում էին օգտվել նաև բոլշևիկյան Ռուսաստանի աջակցությունից՝ որպես խայծ օգտագործելով «հակաիմպերիալիստական» և «հակաբրիտանական» կարգախոսները: Այսպես, 1921 թ. օգոստոսի 4-ին արտաքին գործերի գծով քեմալականների կոմիսար Յուսուֆ Քեմալ-բեյը Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Գեորգի Չիչերինին հասցեագրված հուշագրում փորձում էր համոզել նրան, որ Մոսուլի նավթը ստանալու, ինչպես նաև Հնդկաստանում իրենց գաղութային տիրապետությունը հավերժացնելու նպատակով անգլիացիները ձեռնամուխ են եղել այնպիսի քայլերի իրականացման, որոնք անմիջականորեն դիպչում են Ռուսաստանի շահերին: «Այդ նպատակով, - գրում էր Յուսուֆ Քեմալը, - անգլիացիները պլանավորել են Միջագետքի և Սև ծովի միջև ստեղծել մեկ կամ մի քանի պետություններ, որոնք պետք է գտնվեն բրիտանական հովանու ներքո: Քանի որ Հայաստանի մասին, որը նախատեսվում էր այդ նպատակի համար, ներկայումս խոսք անգամ լինել չի կարող, ուստի Անգլիան աշխատում է այդ նույն ծրագրի համար օգտագործել, ի միջի այլոց ապարդյուն կերպով, սրիկաների կողմից ղեկավարվող քրդական բանդաները»[53]: Խոսքն անշուշտ Թուրքիայի տարածքում Անգլիայի հովանու ներքո քրդական պետություն ստեղծելու հարցին էր վերաբերում:

Դժվար է հավատալ, որ Մոսկվան չէր կռահում քեմալականների այս «հեղափոխական-հակաիմպերիալիստական» ճամարտակությունների թաքնված իմաստը: Սակայն

---

[53] **Документы внешней политики СССР.** Том 4, Москва, 1960, стр. 406.

առաջնորդվելով զուտ օգտապաշտական հաշվարկներով՝ խորհրդային ղեկավարները ոչ միայն ձևացնում էին, թե կատարելապես ընդունում էին դրանք, այլև տուրք էին տալիս Անկարայի շովինիստական նկրտումներին:

Ի շահ Մոսուլի խնդրի լուծման՝ քեմալականները ճարպկորեն սկսեցին օգտագործել «անկախ Քրդստանի» խաղաքարտը: Մասնավորապես Իրաքի քրդերին իրենց կողմը գրավելու նպատակով քեմալականները նրանց ազդեցիկ առաջնորդների հետ ստորագրեցին պայմանագիր, որով խոստանում էին նպաստել Իրաքյան Քրդստանի անկախության «սուրբ գործին»:

Այսպիսով, Անկարան խոստանում էր ստեղծել «անկախ Քրդստան», սակայն Իրաքի հաշվին[54]: Ոգևորվելով այդ խոստումներով՝ քրդերը սկսեցին համագործակցել թուրքական հրամանատարության հետ ընդդեմ անգլիացիների: Օրինակ, 1922 թ. թուրքական զորքերը Փիշդար շրջանի քրդերի հետ հարձակում ծավալեցին Ռաֆիայի վրա, որտեղից դուրս մղեցին անգլիացիներին[55]:

Բուն Թուրքիայում քրդերին իրենց հետ ամուր կապերով կապելու նպատակով Մուստաֆա Քեմալի նախաձեռնությամբ քեմալական իշխանությունները ձեռնամուխ եղան քրդական ինքնավարության վերաբերյալ օրինագծի մշակմանը, որով Թուրքիայի քրդերին խոստանում էին ինքնավար գոյության իրավունք: Այդ միջոցառման նպատակն էր նախ ձեռք բերել քրդերի աջակցությունը և ապա միջազգային հանրությանը համոզել, որ Թուրքիայի նոր իշխանությունները մտադիր են բավարարություն տալ քրդերի ինքնավարության ձգտումներին:

---

[54] **Гасратян М.А.** Курды Турции в новейшее время, Ереван, 1990, стр. 45.

[55] **Edmonds C. J.**, նշվ. աշխ., էջ 246:

1920-ական թվականների սկզբին քեմալականների սևեռուն ուշադրության կենտրոնում էր գտնվում նաև Իրանական Քրդստանը: Այստեղ որպես պատասխան ինքնագլխության ձգտող ցեղերի հնազանդեցման իրանական կառավարության հետևողական քաղաքականության, 1922 թ. կեսերին բռնկվեց մի հուժկու անջատողական շարժում շեք-քաք ցեղի առաջնորդ Իսմայիլ աղա Սըմքոյի գլխավորությամբ: Ապստամբներն առաջ քաշեցին Իրանի տարածքում անկախ Քրդստանի ստեղծման պահանջ[56]: Իրանական Քրդստանի ազատագրմանը ձգտող քրդական ապստամբներն իրենց ներշնչումներն ստանում էին թուրքերից և բոլշևիկներից:

Օգտագործելով «երկակի ստանդարտի» քաղաքականություն և Իրաքի ու Իրանի քրդերի նկատմամբ ընդունելով «անկախության ջատագովի» կեցվածք՝ միևնույն ժամանակ քեմալականները Թուրքիայի քրդերի նկատմամբ իրականացնում էին թուրքական ավանդական «արյան ու երկաթի» քաղաքականություն: Քեմալականները ծրագրեր էին փայփայում ազգային-էթնիկական առումով Թուրքիան վերածելու միատարր պետության: Նրանք պատրաստվում էին շարունակել իթթիհադականների կողմից սկսված Արևմտյան Հայաստանը «խորթ տարրերից» սրբել-մաքրելու քաղաքականությունը՝ կազմելու համար էթնիկապես միապաղաղ Թուրքիա: Հետևաբար՝ քրդերի անկախության կամ ինքնավարության ձգտումները, հանդիպելով թուրք ազգայնականների կտրուկ դիմադրությանը, փշուր-փշուր էին լինելու:

Ներկայացնելով քրդական հարցում Մուստաֆա Քեմալի քաղաքականության շրջադարձը դեպի «ծանր ձեռքի» մարտավարությունը՝ քուրդ ազգային գործիչ Քյամուրան Բադրխանը նշում էր, որ երբ քրդերը նրան հիշեցրին իր՝

---

[56] **Entessar N.**, Kurdish Ethnonationalism, London, 1992, p. 12.

ժամանակին իրենց տված առատ խոստումների մասին, նա որպես պատասխան քրդերին ցույց տվեց թնդանոթներ ու սվին, հրամայեց փակել քրդական դպրոցները, ձերբակալել ազդեցիկ ու հայրենասեր գործիչներին և նրանց հանձնել տխրահռչակ «անկախության դատարանների» դատաստանին[57]:

1922 թ. նոյեմբերի 1-ին քեմալականները վերացրին սուլթանությունը: Երկրում փաստացի երկիշխանությունը վերացավ, և այսուհետև միակ գերագույն իշխանությունը Թուրքիայում հռչակվեցին Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովը և նրա կառավարությունը: Սուլթանության վերացումը քրդական ցեղային-ավատական վերնախավի և քուրդ զանգվածների կողմից ընդունվեց որպես իր շահերի դեմ ուղղված քայլ, քանի որ սուլթանության գոյության տարիներին նրանք վայելում էին զանազան արտոնություններ ու իրավունքներ: Տարբեր վայրերում քեմալականների դեմ ծայր առան քրդական հակակառավարական զինված բռնկումներ: 1923 թ. հոկտեմբերի 18-ին Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովը դրան պատասխանեց «ավազակային շարժումները ճնշելու վերաբերյալ» օրենքի ընդունումով, որը կառավարությանը հնարավորություն էր տալիս ցանկացած շարժում որակելու որպես «ավազակային-բանդիտական» և անողոք դաժանությամբ ճզմելու դրանք: Կասկածից վեր է, որ այդ օրենքն իր սուր ծայրով ուղղված էր քրդական շարժումների դեմ:

Այսպես կոչված «անկախության պատերազմում» հաղթանակ տանելով Հայաստանի Հանրապետության (1920 թ.) և թուրք-հունական պատերազմում հույների նկատմամբ (1922 թ.)՝ Մուստաֆա Քեմալի հաջորդ թիրախը դարձան քրդերը: 1924 մարտի 3-ի հրամանագրով Թուրքիայի քրդա-

---

[57] **Toker M.**, Şeyh Sait ve isyanı, Ankara, 1968, s. 22; Տե՛ս նաև **Cemal B.**, Şeyh Sait ve isyanı, Istanbul, 1955.

կան բոլոր դպրոցները, կազմակերպությունները, հրատարակությունները, իսլամական կրոնական ուսումնարանները՝ մեդրեսեները և այլն փակվեցին: Ուժեղացան քրդերի համաձուլմանը միտված գործողությունները: Այդ բոլորը քրդերի կողմից ընկալվեցին ու մեկնաբանվեցին այն իմաստով, որ հայերին, հույներին և ասորիներին կոտորելուց ու բիրտ ուժով երկրից քշելուց հետո այժմ հերթը հասել է իրենց: Նրանք հասկացան նաև, որ իրենց կողմից իսլամը դավանելը աշխարհիկության (լաիցիզմ) գաղափարներով տարված ազգայնական-քեմալականների համար ոչ մի արժեք չի ներկայացնում, առավել ևս հաշվի չեն առնվում իրենց նախկին օժանդակությունները թուրքական պետությանը: Այդ ծանր մտորումները քրդերին մղում էին ներքին կազմակերպվածության: Ուստի հակաքեմալական կողմնորոշում ունեցող քրդական բոլոր ուժերը ձեռնամուխ եղան իրենց ուժերի ու հնարավորությունների կոնսոլիդացմանը՝ պատրաստ դիմագրավելու առաջիկա մարտահրավերներին:

BAYBURDYAN VAHAN

THE KEMALIST MOVEMENT AND THE KURDISH QUESTION (1919-1922)

Keywords: Mustafa Kemal, Kemalism, Entente, Turkey, Kurdistan, Kurd, Western Armenia, Erzurum, Ankara.

In 1919 General Mustafa Kemal, the future leader of the Turkish Milli (nationalist) movement, decided with his confederates to leave for Western Armenia, where more favorable military, strategic and political conditions existed to organize a resistance movement against the plans to partition Turkey. The Kemalists had accurate information about the Kurdish aspira-

tions for the establishment of an independent state or at least autonomy. The Kemalists proposed the idea of "social unity" in order to neutralize the Kurds and to include them in their political sphere. They declared that "in Turkey the Kurdish people have rights equal to the Turks". In June 1919, a conference of leaders of the Kurdish national movement was convened in Erzurum, and its resolutions were distinguished by their sympathy toward the Kemalist movement.

In the resolutions and manifestos adopted at the Erzurum and Sivas congresses and in their current policies, the Kemalists categorically refused the principle of territorial or any other type of autonomy for national minorities.